

Бондаренко Г. П.

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

МОРФОЛОГІЧНІ СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ГАЛУЗЕВИХ ТЕРМІНІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ ЛІНГВІСТИКИ

У статті досліджено словотвірну організацію українських лінгвістичних термінів, зокрема термінів, утворених морфологічним способом – одним з найбільш продуктивних способів дериватології. Окреслено основні тенденції суфіксального, префіксального, суфіксально-префіксального способів термінотворення, а також осново- та словоскладання. Проаналізовано найпродуктивніші моделі суфіксації, префіксації, одночасної суфіксації й префіксації, композиції та юстапозиції лінгвістичних термінів.

Встановлено, що саме афіксальний спосіб словотворення є основним чинником системної організації термінології загалом й термінів лінгвістики зокрема, оскільки афікс вміщує термін у певну матрицю схеми та надає йому конкретного й чіткого семантичного навантаження. Простежено закономірність до закріплення за окремими суфіксами й префіксами певних термінологічних значень, що стає чинником забезпечення системності терміносистеми лінгвістики.

З'ясовано, що в лінгвістичній термінології суфіксальний, префіксальний та префіксально-суфіксальний способи творення термінів, а також словоскладання та основокладання набули різного поширення. Визначено співвідношення різновидів морфологічного словотворення на прикладі терміноодиниць лінгвістики.

Встановлено, що серед афіксальних способів деривації лінгвістичних термінів найпродуктивнішою є суфіксація (близько 45%), малопродуктивною є префіксація (приблизно 10%), найменш продуктивною є одночасна префіксація й суфіксація термінологічних одиниць (приблизно 5–6%).

Неафіксальні способи морфологічного словотворення, представлені складними словами, які у своїй структурі мають дві й більше твірних основи, так звані композитами й юстапозитами, посідають близько 20–22%. Поширеність такого способу словотворення дериватологи пояснюють економністю номінації.

З'ясування основних способів творення термінів лінгвістики сприяє подальшому системному унормуванню цієї термінології, а також уможливує прогнозування шляхів і способів поповнення її новими одиницями.

Ключові слова: лінгвістична термінологія, термін, словотвір, морфологічний спосіб термінотворення, суфіксація, словотвірна модель.

Постановка проблеми. Термінологічна лексика постійно перебуває в активній стадії дослідження. Це пов'язано зі стрімким розвитком науки й техніки, для яких термін є рушійною силою, джерелом отримання інформації та основним структурним компонентом наукового тексту. Попри те, що формування корпусу мовознавчих понять української мови має давню історію, особливу увагу науковців лінгвістична термінологія привернула лише в кінці ХХ – на початку ХХІ століття, що зумовлено тривалим періодом становлення термінолексики лінгвістичної галузі, а також відмінністю підходів до утворення термінологічних одиниць: від калькування з грецької й латинської мов до суцільної заміни власномовними лексемами, а в радянський період – інтернаціоналізованими латинізмами.

Згідно з дослідженнями істориків української мови, передусім І. Огієнка, перші лінгвіс-

тичні найменування з'являються в граматиках ХVІ століття («Граматики словенскія правильное синтагма». М. Смотрицького), становлення, формування й активне, часто безсистемне термінотворення припадає на ХІХ століття (граматики Й. Лозинського, Й. Левицького, Я. Головацького тощо), унормування й стандартизація термінів лінгвістики починає привертати увагу науковців лише в 30-х роках ХХ (праці І. Сулими, М. Йогансена тощо). На думку Т. Панько, «утворені в різні часи і різними авторами українські граматичні терміни хоч і побудовані за різними принципами, проте засвідчують єдність структури <...> дають можливість створити нові, власне українські номінації на основі проникнення у суть лінгвістичних процесів» [11, с. 57, 58].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідниками проаналізовано лінгвістичні

терміни в діяхронному зрізі, насамперед виявлено чинники, які впливали на інтенсивність творення української мовознавчої термінології, а також співвідношення національного й інтернаціонального в системі цих найменувань. (В. Захарчин (1995), О. Медведь (2001), Д. Якимович-Чапран (2009); на синхронному зрізі, передусім причини розвитку таких семантичних процесів, як варіантність, синонімія, антонімія, багатозначність, омонімія (І. Ярошевич (2008),); у зіставному аспекті лексичну та концептуальну багатозначність лінгвістичної термінології в українській мові (Л. Рогач (2000), Н. Ляшук (2014); функціонування лінгвістичних термінів у працях окремих науковців чи громадських діячів ХІХ–ХХ століть (Є. Регушевський (1963), В. Деркач (1999), В. Чикут (2008), О. Кацімон (2010); термінологію окремих розділів лінгвістики, зокрема риторичну термінологію та термінологію прикладної лінгвістики (З. Куньч (1997), С. Дерба (2014).

Попри підвищений інтерес мовознавців до вивчення лінгвістичної лексики, її словотвірний аспект сьогодні повністю не досліджений і потребує подальшого розгляду. Актуальність дослідження пояснюється потребою узагальнення словотвірних особливостей термінології на сучасному рівні її розвитку.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати структуру та способи словотвору термінологічних лексем сучасної лінгвістичної галузі, оскільки словотвірні процеси допомагають з'ясувати закономірності утворення нових терміноодиниць.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- охарактеризувати особливості системної організації лінгвістичної термінології у зв'язку з функціями, які вона виконує;

- виявити найбільш продуктивні способи та засоби словотвору лінгвістичної термінології.

Об'єктом дослідження є лінгвістична лексика та способи її словотвору.

Матеріалом роботи стали понад 1 200 лінгвістичних термінів, зафіксованих у «Словнику лінгвістичних термінів» авторів Д. І. Ганича й І. С. Олійника [3].

Цей словник було обрано для аналізу як джерело, яке охоплює значну частину лінгвістичних термінів без урахування галузевої мовної спеціалізації.

Виклад основного матеріалу. Наше дослідження спрямоване на виявлення словотвірних особливостей лінгвістичної термінології, оскільки розуміння словотвірних процесів допо-

магає збагнути закономірності утворення нових термінологічних одиниць. Як зазначає З. Куньч, «процес термінотворення – це особливий різновид словотвірної процедури, який відрізняється від звичайного словотвору переважанням певних компонентів (терміноелементів) і/або композиційних моделей» [9, с. 118].

Дослідженням проблем словотвору присвячено багато робіт видатних мовознавців, а саме: Є. Карпіловської, І. Ковалика, З. Сікорської, Л. Вакарюка, О. Кубрякової, Я. Рудницького, В. Русанівського та ін. Більшість з означених мовознавців виділяє чотири способи словотвору: морфологічний, морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний та лексико-семантичний. Найбільш активним способом словотвору є морфологічний, бо саме основи та афікси, на думку Т. І. Панько, несуть основне словотвірне навантаження, оскільки в морфологічній структурі слова-терміна, утвореного шляхом афіксації, органічно закладені основи структурної систематизації, які мають першочергове значення для термінології, бо дають можливість простежити зміни в семантиці слова, пов'язані з додаванням до твірної основи так званих формальних показників – суфіксів і афіксів [10, с. 45].

Морфологічна деривація, за якої нове слово утворюється за допомогою афіксів, які приєднуються до твірної основи, – основний спосіб словотворення в українській мові взагалі й один із найбільш продуктивних у сфері лінгвістичної лексики зокрема. Морфологічним способом утворено близько 72% українських лінгвістичних термінів – афіксальних (суфіксальних, префіксальних та префіксально-суфіксальних утворень) і не афіксальних, утворених шляхом основоскладання, словоскладання та аббревіації (комполітів та юкстаполітів) [1, с. 120].

Лінгвісти виокремлюють багато моделей афіксального творення. Проте у термінотворенні використовуються лише деякі з них. Вони стали основним чинником системної організації термінології загалом й лінгвістичної термінології зокрема. Афікс завжди вміщує термін у певну матрицю схеми, тому його семантичне навантаження у зв'язку з цим інше, ніж у загальнонародній мові, конкретніше, чіткіше [14]. Для термінології, з огляду на її системність, характерне прагнення до закріплення за окремими суфіксами й префіксами певних термінологічних значень, що пояснює продуктивність морфологічного способу. На позначення однотипних понять здебільшого використовують однотипні словотвірні засоби. Наприклад,

за допомогою суфіксів *-к-*, *-тик-* утворюються терміни на позначення галузей мовознавства та мовних процесів: *етнонім – етноніміка*, *ідіома – ідіоматика*, *парадигма – парадигматика*, *синоніми – синоніміка*, *синтагма – синтагматика*, *топонім – топоніміка*.

Основне значення термінів, утворених морфологічним способом словотвору, виражене основою. Афікси мають здебільшого узагальнювальне значення. Вони вказують на належність названого лінгвістичним терміном поняття до певного виду терміноодиниць [12, с. 28].

У лінгвістичній термінології суфіксальний, префіксальний та префіксально-суфіксальний способи творення термінів, а також словоскладання та основоскладання набули різного поширення. Ми приділимо увагу встановленню співвідношення різновидів морфологічного словотворення на прикладі лінгвістичної термінології.

Одним з основних способів творення лінгвістичних термінів є суфіксація. Понад 45% понять лінгвістики утворено таким способом. Наділяючи терміни, до складу яких вони входять, єдиним значенням або його відтінком, суфікси виконують семантичну функцію [7, с. 31].

В українській мові понад три сотні суфіксів, проте не всі вони беруть участь у творенні термінів галузі лінгвістики. Найбільш активними є такі: *-ість*, *-н*, *-ивн-*, *-ічн/-ичн*, *-ов-*, *-ізм/-изм*, *-цій*, *-ацій*, *-альн*. Наприклад: *безособовий – безособовість*, *інфінітив – інфінітивний*, *атрибут – атрибутивний*, *етимологія – етимологічний*, *анафора – анафоричний*, *звук – звуковий*, *діалект – діалектизм*, *афікс – афіксація*, *суфікс – суфіксальний*.

Найпродуктивнішим серед означених суфіксів є суфікс *-ість*, за допомогою якого від прикметникових (дієприкметникових) основ утворюються іменники жіночого роду «для вираження ознаки абстрагованості від мовного явища або властивості чого-небудь» [8, с. 45], наприклад: *безособовий – безособовість*, *дієслівний – дієслівність*, *експресивний – експресивність*, *займенниковий – займенниковість*, *короткий – короткість*, *модальний – модальність*, *однозначний – однозначність*, *предикативний – предикативність*, *продуктивний – продуктивність*, *сурядний – сурядність*.

Суфікси, які беруть участь у термінотворенні, формують дериваційні парадигми термінів, здебільшого назви мовних процесів, явищ та понять. Наприклад, термінологічні одиниці із суфіксом *-ивн* утворюють дериваційну парадигму термінів, що називають мовні поняття за процесуальною ознакою: *атрибут – атрибутивний*, *денотат –*

денотативний, *дистрибуц(-іж) – дистрибутивний*, *експлоз(-іж) – експлозивний*, *експрес(-іж) – експресивний*, *коннотац(-іж) – коннотативний*, *корелят – корелятивний*, *постпозиц(-іж) – постпозитивний*, *предикат – предикативний*, *сигніфікат – сигніфікативний*, *ситуац(-іж) – ситуативний*.

Серед іншомовних словотворчих засобів продуктивними є суфікси *-ацій-*, *-ізм/-изм-* тощо. Так, за допомогою суфікса *-ізм/-изм-* активно утворюються поняття на позначення різноманітних мовних процесів, наприклад: *арго – арготизм*, *діалект – діалектизм*, *жаргон – жаргонізм*, *консонант – консонантизм*, *латин(-иця) – латинізм*, *структур(-а) – структуралізм*, *фразеолог(-іж) – фразеологізм*.

Таким чином, характер творення суфіксальних дериватів на позначення певних груп лінгвістичних понять, використання однотипних суфіксів для формування дериваційних парадигм термінів, які належать до певної поняттєвої категорії, свідчить про системність досліджуваної термінології.

Малопродуктивним способом творення українських лінгвістичних термінів є префіксація. Приблизно 10% термінів лінгвістики утворюються таким способом. Хоча префікси відіграють помітну роль у сучасному українському словотворі, захоплюючи частково й сферу словозміни [12, с. 228], але префіксація не досить поширена в українській лінгвістичній термінології. Н. Клименко справедливо зауважує, що префіксація всіх частин мови посідає в словотворі проміжне місце між морфемним (афіксальним) словотвором і словоскладанням [12, с. 56].

Для сучасної української лінгвістичної термінології характерними є такі префікси та префіксоїди: *де-*, *від-*, *без-*, *анти-*, *бі-*, *омо-*, *мікро-*, *макро-*, *пара-*, *моно-*, *полі-*, *дво-*. Наприклад: *етимологізація – деетимологізація*, *іменний – відіменний*, *фраза – антифраза*, *особовий – безособовий*, *лінгвістика – мікролінгвістика*, *топонім – макротопонім*, *лінгвістика – паралінгвістика*, *форми – омоформи*, *позиція – інтерпозиція*, *семантичний – моносемантичний*, *синтетичний – полісинтетичний*, *лабіальний – білабіальний*, *складовий – двоскладовий* тощо.

Префікси, так само як і суфікси, надають термінові певного значення, утворюючи таким чином дериваційну парадигму. Так, найбільш продуктивним словотворчим засобом є іншомовний префікс *де-* (лат. *de* – через), що виражає заперечення. Терміноутворення з цим формантом мають значення «виконати дію, протилежну дії мотивувального дієслова, анулювати дію, яку називає

мотивувальне дієслово» [12, с. 266]. Наприклад: *етимологізація – деетимологізація, назалізація – деназалізація*.

Найменш продуктивними є форманти *мікро-, макро-, пара-, бі-*, що утворюють поодинокі лінгвістичні терміни.

Найнижчою продуктивністю у творенні української лінгвістичної термінології відзначається префіксально-суфіксальний спосіб. Приблизно 5–6% лінгвістичних термінів. Вичленування термінологічних одиниць утворених одночасно додаванням префіксів і суфіксів становить, на думку більшості термінологів, значні труднощі, оскільки прикметникові основи, які мають префікси й суфікси, за структурою співвідносяться з безпрефіксним прикметником: *безособовий – особовий, віддієслівний – дієслівний, відіменний – іменний* [12, с. 296].

Власне серед префіксально-суфіксальних прикметників-термінів, обрамлених префіксом та суфіксом, можна виділити такі словотвірні типи: 1) одночасне додавання префіксів *без-* і суфікса *-н*, наприклад: *безафіксний, безпрефіксний, безвідносний* тощо; 2) додавання префікса *без-* та суфікса *-ов*, наприклад: *безособовий, безпідметовий, безприйменниковий, безсполучниковий*; 3) додавання префікса *від-* і суфікса *-н*, наприклад: *віддієслівний, відіменний*.

Префіксально-суфіксальним способом утворюються переважно терміни від іменних основ із значенням заперечення того, на що вказує твірне слово (моделі *без-+ -н-, без-+-ов-*), або зі значенням відокремлення (модель *від- + -н-*).

Серед термінів, утворених неафіксальним способом морфологічного словотворення, значну групу (приблизно 20–22%) складають термінологічні одиниці, які мають у своїй структурі дві й більше твірних основи. Їх, як відомо, називають композитами. Поняття «композит» у словотворенні закріпилося зі значенням складного слова, утвореного основоскладанням [6, с. 4]. Традиційно в дериватології визначають три способи утворення складних слів: основоскладання (композиція), словоскладання (юкстапозиція) і скорочення (абревіація) [12, с. 314].

Складні слова в термінології використовуються з метою більш повного й точного вираження істотних ознак наукового поняття. Г. Винокур зазначав, що поява термінів такої структури зумовлена потребою виразити дві ідеї в одному слові [14, с. 46]. При цьому кожен складний термін виражає одне поняття, яке «відрізняється від кожного з понять, виражених окремими словами» [4, с. 53].

Дериватологи вважають такий спосіб найекономічнішим засобом номінації, який свідчить про діючий у мові закон збереження лінгвістичної енергії, що виступає важливим фактором у період значного розширення інформаційного пласта. Дія цього закону виявляється в тому, що в процесі використання мови її носії здійснюють відбір найраціональніших для спілкування мовних засобів, що відповідає прагненню сучасного суспільства до збільшення інформативності тексту за рахунок його скорочення, а також прагматичним настановам – економії площі друкованої продукції та часу усних повідомлень [13].

Основоскладання відбувається як за допомогою сполучних морфем *-о-, -е-*, так і без них. Наприклад: *двокрапка, двомовність, загально-вживаний, звукопис, лінгвостилістика, милозвучність тощо*. Крім чистого основоскладання (*дієвідміна, дієприкметник*), значна частина складних термінів супроводжується суфіксацією. Наприклад: *багатозначний, двочленний, дієвідмінювання, дієприкметниковий, дієприслівниковий, задньопіднебінний, задньоязиковий тощо*.

Аналіз термінів-композитів засвідчує, що вони утворюються з двох основ. Однак є чимало таких, які мають більше основ. Проте цей спосіб малопродуктивний і практично не використовувався під час творення української лінгвістичної термінології.

Лінгвістичні терміни-юкстапозити – це лексичні одиниці, утворені поєднанням окремих слів для називання складних понять. Незалежно від того, із скількох слів складаються юкстапозити, вони виражають одне значення і становлять одну лексему. Н. Клименко визначає юкстапозицію як «...складання кількох оформлених слів або форм слів, для яких характерне поєднання двох чи більше компонентів без сполучних голосних» [5, с. 23]. Порівняно з композитами юкстапозити є менш активними у творенні лінгвістичних термінів. Переважно це іменники, які означають мовні поняття, наприклад: *слова-паразити, слова-речення, мова-основа тощо*. Термінологічні одиниці, утворені таким способом, представлені в термінолексичній лінгвістиці поодинокими прикладами. Загалом творення лінгвістичних термінів шляхом осново- та словоскладання не відрізняється від аналогічного процесу в сучасній українській літературній мові.

Лінгвістичних термінів, утворених шляхом абревіації, нами не виявлено. Тобто цей спосіб словотворення не використовується для називання лінгвістичних понять.

Висновки і пропозиції. Таким чином, аналіз словотвірної структури українських лінгвістичних

термінів дає змогу зробити такі висновки. Терміни лінгвістичної галузі утворюються за загальними законами й тенденціями дериватології. Більшість термінів сучасної української лінгвістики утворена морфологічним способом, переважно за допомогою афіксації, тобто суфіксів, префіксів, префіксів і суфіксів одночасно, та складання – композиції та юкстапозиції. З'ясування основних способів

творення термінів лінгвістики сприяє подальшому системному унормуванню цієї термінології, а також уможлиблює прогнозування шляхів і способів поповнення її новими одиницями.

У перспективі дослідження – визначити шляхи та способи творення лінгвістичних найменувань, виділити продуктивні термінотвірні моделі на позначення основних груп понять лінгвістики.

Список літератури:

1. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова. *Вопросы языкознания*. 1953. № 5. С. 3–29.
2. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. *Труды Моск. ин-та истории, философии и лит. Сборник статей по языкознанию*. 1939. Т. 5. С. 3–54.
3. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Наук. думка, 1985. 360 с.
4. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Київ : Наук. думка, 1970. 303 с.
5. Исаченко А. В. Термин-описание или термин-название? *Славянская лингвистическая терминология*. София. 1962. С. 19–25.
6. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ : Наук. думка, 1984. 251 с.
7. Клименко Н. Основи морфеміки сучасної української мови. *Українська мова та література*. 2000. № 9–10. С. 29–32.
8. Ковалик І. І. Словотворча категорія назв абстрактних понять у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. *Питання слов'янського мовознавства*. Кн. 7, 8. Львів, 1963. 81 с.
9. Куньч З. Українська риторична термінологія: історія і сучасність : монографія. Львів : Львів. політехніка, 2006. 216 с.
10. Панько Т. І. Від терміна до системи: Становлення політекономічної термінології у східнослов'янських мовах. Львів : Вища школа, 1979. 148 с.
11. Панько Т. І. Українське термінознавство: Підручник для гуманітарних спеціальностей вузів. Львів : Світ, 1994. 216 с.
12. Слововір сучасної української літературної мови. Київ : Наук. думка, 1979. 406 с.
13. Томіленко Л. М. Морфологічний спосіб творення нових іменників-термінів у словнику української мови в 20-ти томах. *Мовознавство*: веб-сайт. URL: <https://movoznavstvo.org.ua/component/attachments/download/356.html> (дата звернення: 30.11.20).
14. Черненко І. М. Слововірна деривація в термінології (на матеріалі термінів із галузі туризм). *Філологія*: веб-сайт. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/54721/29-Chernenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 30.11.20).

Bondarenko G. P. MORPHOLOGICAL METHODS OF FORMATION OF SUBJECT-SPECIFIC TERMS DEFINING THE CONCEPTS IN LINGUISTICS

The article studies the word-formation characteristics of Ukrainian linguistic terms, in particular, those formed by the morphological method. It is one of the most productive methods of derivatology. The main tendencies of suffixal, prefixal, suffixal-prefixal methods of term formation, as well as the composition of stems and words, are outlined. The most productive models of suffixation, prefixation, simultaneous suffixation and prefixation, composition, and juxtaposition of linguistic terms are analysed.

It is established that the affixal method of word formation is the main factor of the system organization of terminology in general, and terms in linguistics, in particular. The affix places the term in a certain scheme matrix and gives it a specific and clear semantic load. The regularity of fixing certain terminological meanings on some suffixes and prefixes is traced. This becomes a factor in ensuring the systematic nature of the terminological system of linguistics.

It is found out that suffix, prefix, and prefix-suffix methods of forming some terms, as well as word composition of stems and words, have become different in the linguistic terminology. The ratio of varieties of morphological word formation methods is determined based on the example of terms in linguistics.

It is established that among the affixal methods of derivation of linguistic terms, suffixation is the most productive (about 45%), prefixation is unproductive (about 10%), and simultaneous prefixation and suffixation of terminological units is the least productive (approximately 5-6%).

Non-affixal methods of morphological word formation occupy about 20-22%. They are represented by complex words that have two or more stems, i.e., the so-called composites and juxtaposites in their structure. Derivatologists explain the prevalence of this method of word formation by the economy of the nomination.

Clarifying the main methods of forming the terms of linguistics contributes to the further systematic standardisation of this terminology. It also provides an opportunity to predict the ways and means of replenishing it with new units.

Key words: *linguistic terminology, term, word formation, morphological method of term formation, suffixation, word-formation model.*